

Jarosław Płuciennik

Uniwersytet Łódzki

KICZ, EMPATIA, SPRAWIEDLIWOŚĆ. KOGNITYWISTYCZNE STUDIUM ANACHRONIZMU NA PRZEKŁADACH BIBLIJNYCH

Anachronizm

Kicz to względnie nowy termin w kulturze, nieznamy starożytności, średniowieczu czy nawet oświeceniu europejskiemu. Rozważania swoje opieram na raczej późnych ujęciach z lat 90. XX wieku [Knight 1999; Nussbaum 2001; Płuciennik 2002; Solomon 1990; Solomon 1991]. Można założyć, że termin ten nie przystaje do pojęć wynikających z archaicznej kultury biblijnej, jest anachroniczny w odniesieniu do twórców kultury dawniejszej. Empatia to także nowy termin, choć jego odpowiedniki pojęciowe – w postaci angielskiego słowa *'sympathy'* – znajdziemy w krajach języka angielskiego w oświeceniu [Płuciennik 2002]. Nieprzystawalność tego ostatniego terminu do kultur bardziej archaicznych, mniej sentymentalnych, jest widoczna, choć już rzadziej rzuca się w oczy. Zatem ten termin także wydaje się anachroniczny, choć nieco mniej.

Modele poznawcze, którymi posługujemy się używając terminów takich jak kicz czy empatia, można nazwać anachronizmami w kontekstach kultury bardziej archaicznej, np. kultury biblijnej. Jednak w Starym Testamencie (ST) odnajdziemy oczywiście pojęcie sprawiedliwości, zaś w obu, ale zwłaszcza w Nowym Testamencie (NT) – miłości, które to pojęcia wpisują się w Wittgensteinowskie ciągi semantyczne zwieńczone pojęciem kiczu. Postaram się odpowiedzieć na pytanie: czy nowe modele poznawcze można stosować produktywnie do kultur z dominującymi innymi modelami poznawczymi? Czy możemy uniknąć anachronizmów w obcowaniu z dawnymi twórcami kultury? Argumentów za i przeciw poszukuję w przekładach psalmów na język polski, w których występują pewne archaiczne wzorce.

Nietrudno wyjaśnić, co to jest archaizm językowy, ja chciałbym jednak wprowadzić termin archaizmu kulturowego. Etymologicznie rzecz biorąc, archaizm to zachowanie tego co stare i zapomniane, pochodzi od łac. *'archaismus'*, a to z kolei od gr. *'arkhaismos'*, od *'arkhazein'* (ἀρχαίζειν – *'arkhaízein'* – „naśladować styl starożytnych pisarzy”, od ἀρχαῖος – *'arkhaios'* – „stary”, „dawny”,

od ἀρχή – ‘*arkhē*’ – „początek”, od ἀρχω – ‘*árhō*’ – „zaczynam”). Pierwsze notowane użycie konwencji „archaiczne słowo albo wyrażenie” pochodzi z połowy XVIII wieku. Wtedy zaczęła narastać świadomość historyczna, jak można wnioskować w wyniku konsekwencji płynących z odkrycia nowego świata u progu nowożytności. Te geograficzne odkrycia pociągnęły za sobą nie tylko przekonanie o kulturowej różnorodności przestrzennej, ale także czasowej. Archaizmy językowe dzieli się zazwyczaj na różne odmiany związane z epokami w historii danego języka (archaizm XVI-wieczny, albo staropolski, albo staroangielski, albo wczesnonowoangielski itd.) albo też odmiany odnoszące się do relewantnych poziomów funkcjonalnych (fonetyczne, fleksyjne itd. itp.). W tym sensie nie będę się zajmował w tej pracy archaizmem językowym, choć moja analiza języka nade wszystko dotyczy. Chciałbym przyrzeć się archaizmowi kulturowemu, który polega na naśladowaniu bądź wyostrzaniu cech kultury dawnej, minionej, nieaktualnej w odniesieniu do kulturowych zachowań, wzorców reakcji emocjonalnych, czy postępowania etycznego. Czasem, tak to chyba miało miejsce w okresie renesansu i reformacji, naśladowanie było idealizowaniem, które uwidacznia się nawet w przerysowaniu cech ledwie zaznaczonych w źródle naśladowanym (w tym miejscu: przekładanym). W sytuacji wystąpienia radykalnego stopnia archaiczności powstaje anachronizm albo pominięcie zbyt archaicznego elementu.

Dominująca wartość estetyczna (DWE) i parametr archaizmu kulturowego (PAK)

Świetnym przykładem jest dla mojego wywodu historia pokazująca kulturową drogę psalmu 137, jednego z najciekawszych w całym zbiorze 150 starożytnych utworów kultury hebrajskiej.

Historia adaptacji kulturowych – zwłaszcza współczesnych – tego psalmu jest dość złożona, o czym starałem się pisać przy innych okazjach [Płuciennik 2015a; Płuciennik 2015b]. Jednak w kontekście kiczu szczególnie rzuca się w oczy to, że najbardziej kontrowersyjny i trudny fragment psalmu 137 – jego wers ostatni, w wersji popularnej piosenki disco zespołu Boney M został kompletnie pominięty.

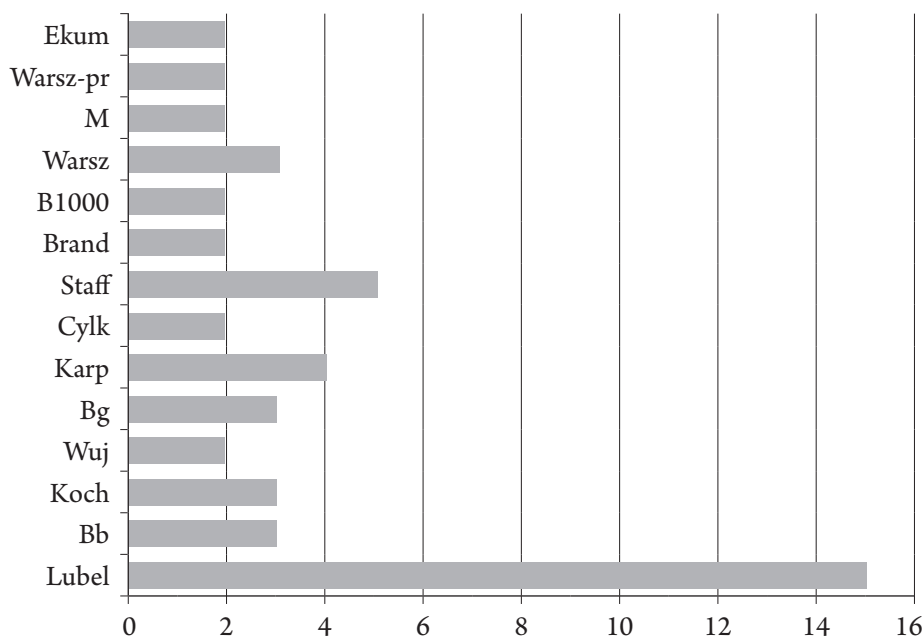
By the rivers of Babylon, there we sat down
Ye-eah we wept, when we remembered Zion
By the rivers of Babylon, there we sat down
Ye-eah we wept, when we remembered Zion
When the wicked
Carried us away in captivity
Required from us a song
Now how shall we sing the lord's song in a strange land

When the wicked
Carried us away in captivity
Requiring of us a song
Now how shall we sing the lord's song in a strange land
Let the words of our mouth and the meditations of our heart
Be acceptable in thy sight here tonight
Let the words of our mouth and the meditation of our hearts
Be acceptable in thy sight here tonight
By the rivers of Babylon, there we sat down
Ye-eah we wept, when we remembered Zion
By the rivers of Babylon, there we sat down
Ye-eah we wept, when we remembered Zion
By the rivers of Babylon (dark tears of Babylon)
There we sat down (you got to sing a song)
Ye-eah we wept, (sing a song of love)
When we remember Zion (yeah yeah yeah yeah yeah)
By the rivers of Babylon (rough bits of Babylon)
There we sat down (you hear the people cry)
Ye-eah we wept, (they need their God)
When we remember Zion (ooh, have the power)

[<http://www.metrolyrics.com/rivers-of-babylon-lyrics-boney-m.html>, 2015]

Można powiedzieć w skrócie, że dominująca wartość estetyczna (w skrócie DWE, po angielsku używam tutaj określenia PAV – czyli *Prevailing Aesthetic Value*) tej piosenki wyeliminowała wartości niekompatybilne z nią, za bardzo złożone w danym rejestrze czy stylu albo kontekście kulturowym. Aby dotrzeć do takiej interpretacji, przebadalem przy pomocy kognitywnej analizy slotów semantycznych (KASS) polskie i angielskie przekłady psalmów pod kątem parametru nazwanego przeze mnie parametrem archaizmu kulturowego (PAK). Wyniki tej analizy przedstawia wykres 1.

Ten psalm 137 jest o tyle dobrą reprezentacją PAK, że polskie przekłady w różny sposób akcentowały archaiczne elementy, podczas gdy popularny zespół disco pomijał zbyt archaiczny element, dlatego PAK piosenki Boney M jest równe zero ($PAK_{137} = 0$). Dominująca wartość estetyczna (DWE) w tym psalmie to żal i lamentacja. Dlatego gniew i mściwość są niekompatybilne dla zwyczajnych konceptualizacji. Sprawa jest złożona i w cytowanych już artykułach starałem się ją naświetlić, w tym miejscu wystarczy powiedzieć, że polskie przekłady wykazują różny stopień PAK, gdyż bardziej lub mniej angażują się w pierwotne sugestie oryginalnego tekstu. Na pewno można w sposób uproszczony i popularny stwierdzić, że piosenka Boney M jest przesłodzona i uproszczona w swojej relacji do nieszczęścia. I ta właśnie relacja stanie się dla mnie kluczowa w analizie psalmu 82.

Uwaga! Skróty przekładów wyjaśnione na końcu tekstu

Wykres 1. PAK 137. Parametr archaizmu kulturowego polskich przekładów psalmu 137 od roku 1558 do 2008

Źródło: opracowanie własne

Rama epicka i starotestamentowe pojęcie sprawiedliwości

Aby zrozumieć relacje biblijne do biedy i nieszczęścia, konieczne trzeba pamiętać o kluczowym znaczeniu dla przekazów Starego Testamentu pojęcia sprawiedliwości w starożytnym Izraelu. To pojęcie bardzo dobrze kreśli fragment Pwt 24:

14 Nie czyn krzywdy najemnikowi, biedakowi i ubogiemu z twoich braci albo z obcych przybyszów, którzy są w twojej ziemi, w twoich bramach. 15 W tym samym dniu, kiedy wykonał swoją pracę, dasz mu jego zapłatę, przed zachodem słońca, gdyż on jest biedny i z tego się utrzymuje, aby nie wołał do Pana przeciwko tobie, bo miałbyś grzech. 16 Nie poniosą śmierci ojcowie za synów ani synowie nie poniosą śmierci za ojców; każdy za swój grzech poniesie śmierć. 17 Nie naruszaj prawa obcego przybysza ani sieroty; nie bierz w zastaw odzienia wdowy. 18 Pamiętaj też, że byłeś niewolnikiem w Egipcie, a odkupił cię stamtąd Pan, Bóg twój; dlatego Ja nakazuję ci, abyś to czynił.

Można wprost związać owo pojęcie sprawiedliwości, które nakazuje traktować m.in. przybysza, obcego, jak swojego, za wpisane w szerszą ramę epicką Starego Testamentu czy Biblii w ogólności, która mówi o wyzwoleniu, wyprowadzeniu, oswobodzeniu, zbawieniu. „Najłatwiej to dostrzec w mitach o wyzwoleniu, ale przecież centralnym mitem Biblii, z jakiegokolwiek punktu widzenia ją czytamy, jest właśnie mit o wyzwoleniu” [por. Frye 1998: 77].

Na tym tle dopiero należy przyjrzeć się postaci biednego i nieszczęśliwego bliźniego z psalmu 82. W przekładzie ekumenicznym psalm ten brzmi następująco:

*Psalm 82 [81]**

Los niegodziwych sędziów

1 Psalm Asafa.

Bóg występuje w zgromadzeniu Bożym, sprawuje sąd pośród bogów*.

2 Jak długo jeszcze będziecie sądzić niesprawiedliwie
i trzymać stronę bezbożnych?*

3 Ujmijcie się za słabym i sierotą,
oddajcie sprawiedliwość biednemu i nędzarzowi!

4 Ratujcie słabego i nędzarza,
wyrwijcie ich z ręki bezbożnych!

5 Oni jednak nie rozumieją, nie pojmują, błakają się w ciemności;
ziemia zadrżała w posadach.

6 Powiedziałem: Wy jesteście bogami,
synami Najwyższego*, wy wszyscy,

7 lecz pomrzecie jak ludzie,
upadniecie jak każdy książę.

8 Powstań, Boże, osądź ziemię,
bo wszystkie narody są Twoją własnością!

Kluczowe w tym psalmie, jeśli chodzi o relację do DWE, są według mnie wersy 3–4, które koncentrują się na biedzie i nieszczęściu i można zauważyć po pobieżnym przejrzeniu wariantów, że w różnym stopniu DWE jest obecna. Aby dokładniej przeanalizować ten fenomen, posłużę się KASS.

Kognitywna analiza slotów semantycznych (KASS) ogniskujących referencyjnych domen semantycznych (ORDS)

Kognitywna analiza slotów semantycznych (KASS) jest analizą ogniskujących referencyjnych domen semantycznych (ORDS). Pragnę tutaj analizować przy pomocy kognitywistycznych narzędzi sloty semantyczne, a nie język w sensie formalnym, bo formalnie będziemy w tych slotach w tłumaczeniach mieli do czynienia ze zjawiskami z różnych poziomów formalnych. Na przykład w po-

przednim psalmie 137 zasadnicze różnice obejmowały także czas gramatyczny, czego nie znajdujemy w psalmie 82. Zatem główne różnice w tym przykładzie dotyczą doboru leksyki, jednak czasami, np. w językach słowiańskich syntetycznych, sloty będą dostarczać rozmaitych wersji, bo języki te stosują na szeroką skalę *deminutiva*.

ORDS stanowią różne domeny semantyczne, ewokowane w trakcie lektury czy wykonania tekstu. Są one ogniskujące, bo rzadko jedna domena semantyczna występuje jako jedyna, zazwyczaj któraś z domen jest na pierwszym planie (zogniskowana), zaś inne domeny semantyczne znajdują się na planie drugim, w tle. Przypomnę, że analizie poddałem teksty przekładów wersów 3 i 4.

3 Ujmijcie się za słabym i sierotą,
oddajcie sprawiedliwość biednemu i nędzarzowi!
4 Ratujcie słabego i nędzarza,
wyrwijcie ich z ręki bezbożnych! (Ekum)

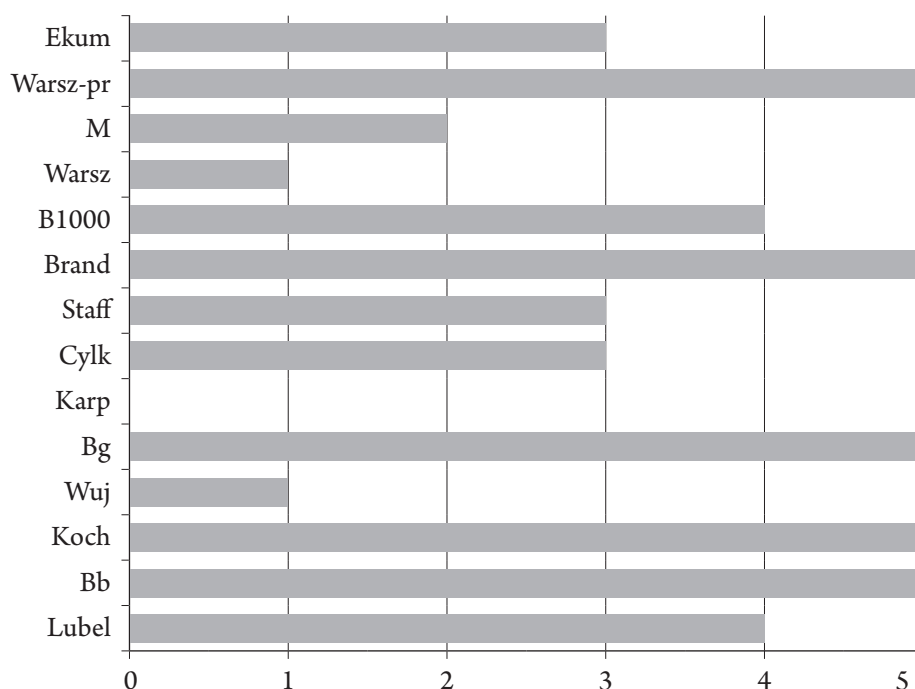
Przebadalem czternaście polskich przekładów. Lista przekładów zamieszczona została na końcu artykułu.

W mojej KASS wyróżniłem 3 ORDS. Pierwsza domena semantyczna odnosi się do społeczności i jej obecność pozwala określić miarę socjalizacji w tym konkretnie przypadku wersów 3–4 psalmu 82.

s-ORDS będzie aktywowana wtedy, gdy podkreśla się w przekładzie następujące elementy: brak własności, opuszczenie, izolację, niebezpieczeństwo, niewolę. c-ORDS aktywuje się, kiedy mamy odniesienie do domeny semantycznej ciała ludzkiego, będzie to miara korporalna podkreślająca w tym wypadku: chudość, słabość, małość, miękkość, niedostatek. e-ORDS to domena semantyczna mierząca sferę mentalną związaną z ekspresją ludzką. Może ją symbolizować ludzka twarz, która antropologicznie i symbolicznie jest częścią ludzkiego ciała, ale częścią szczególną, bo bez niej trudno nawiązać realny kontakt z realną osobą. Ta ostatnia domena aktywuje się w przypadku psalmu 82, kiedy w slotach w wersach 3–4 podkreśla się: pragnienie, głód, poczucie ucisku, smutek, krzywdę, cierpienie, zastraszenie, pokorę, skromność, bezradność. Oczywiście te wszystkie listy nie mają ambicji wyczerpania otwartego zbioru.

PAK w poprzednio omówionym psalmie 137 wyliczyłem poprzez zliczenie elementów dystynktywnych w slotach, im więcej ich było, tym większa wartość PAK 137. W przypadku natomiast psalmu 82, całkiem neutralne stylistycznie wydają się odniesienia do s-ORDS, czyli do miary socjalizacji. Natomiast odniesienia do c-ORDS razem z e-ORDS stanowią wyrazistą miarę emocjonalności, która – można przypuszczać – angażuje w znacznie większym stopniu czytelników tekstów.

Zatem PAK 82 rysuje się następująco (wykres 2):

Wykres 2. PAK 82 w polskich przekładach psalmu 82

Źródło: opracowanie własne

Na przykład w dwóch wczesnych polskich przekładach omawianego psalmu sloty semantyczne będą wypełnione przez następujące elementy:

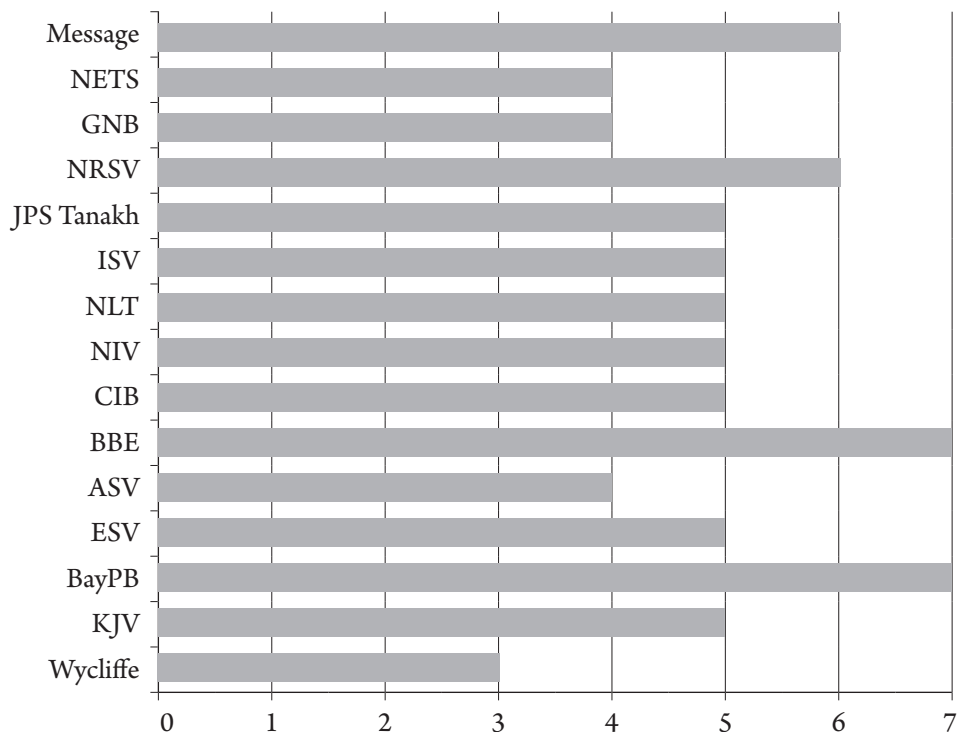
Lubel:

1. sirotkę w jego niewinności
2. ubóstwu
3. człęką potrzebnego
4. strapione

Bb:

1. ubogiego,
2. sierotkę
3. nędznemu
4. i niedostatecznemu
5. strapionego
6. i niedostatecznego
7. go

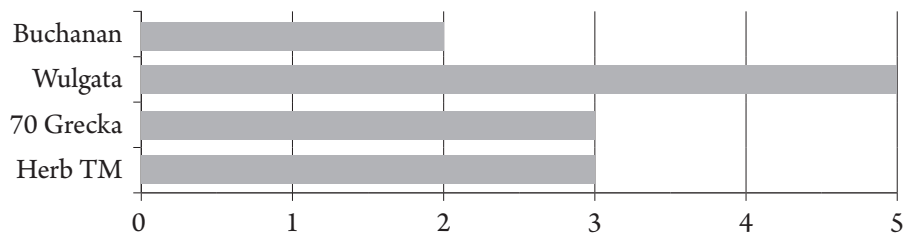
W moich badaniach starałem się także porównać polskie wyniki z wynikami z przekładów angielskich:

Wykres 3. PAK 82 w przekładach angielskich

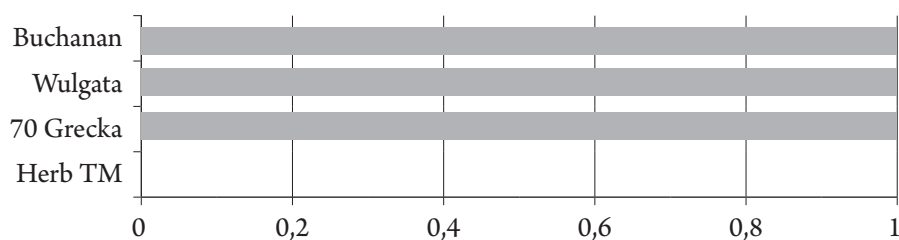
Źródło: opracowanie własne

Próbowałem też porównać wartości z klasycznymi tekstami, także z tekstem masoreckim.

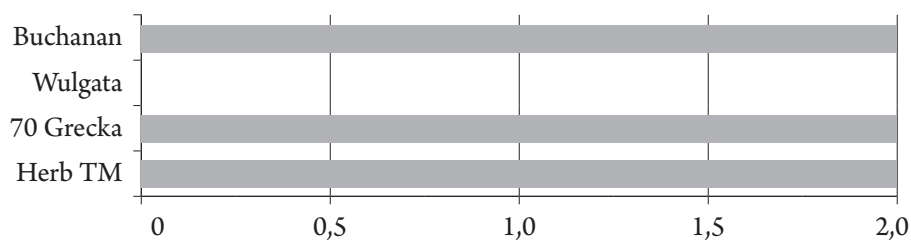

Wykres 4. s-ORDS dla tekstów klasycznych

Źródło: opracowanie własne

Wykres 5. c-ORDS dla tekstów klasycznych

Źródło: opracowanie własne

Wykres 6. e-ORDS dla tekstów klasycznych

Źródło: opracowanie własne

Sloty klasyczne wyglądają następująco:

Hebr TM:

1s דַּל dal

1s יְתוֹם yaṭôm

1t עָנִי 'aniy

1s רוּשׁ rûš

1t אֶבְיֹן 'ebyôn

Wulgata:

1. egeno

2. pupillo

3. humilem

4. et pauperem

5. pauperem

6. et egenum

Buchanan :

1. pauperque

2. pupilusque

3. cernitis anxiam
4. querelis quin inopum datis
5. pauperes (przeciwstawione potentum)

Septuaginta:

1. orfanon (orphan)
2. ptochon (the poor)
3. tapeinon (low)
4. penita (needy)
5. penita (needy)
6. ptochon (poor)

Można wobec tego wyciągnąć następujące wnioski:

- Wuj, Warsz i M to liderzy (5) wartości s-ORDS, wartości wskazującej na najbardziej neutralny charakter stylistyczny.
- Bb, G, Brand, Eku to liderzy (2) wartości c-ORDS.
- Wartość c-ORDS jest nieobecna w: Lubel, Koch, Wuj, Karp, Warsz, 1000, M. Lubel, Koch (po 4).
- 1000, W-Pra (po 3) to liderzy wartości e-ORDS. Zastanawiająca jest nieobecność tej wartości w Karp i Eku.

Natomiast PAK 82 wyraźnie wskazuje, że stylistycznie neutralne są przekłady o wartości równej albo mniejszej niż 3.

Podsumowując można powiedzieć, że w okresie renesansu protestanci przeżywali odrodzenie także emocjonalne, reformacja to była erupcja także liryczności (zob. np. *Treny* Kochanowskiego). W okresie współczesnym zaś poeci bywali bardziej bądź mniej liryczni, na antypodach należy umieścić Brandstaettera, Staffa i Miłosza, ten ostatni był bardzo powściągliwy, chciał być bliżej źródła hebrajskiego, bardziej racjonalny i bardziej archaiczny zarazem. Nie ma tu jednoznacznych zależności. Wydaje się jednak, że PAK 82 wskazuje dość dobrze na pewne własności stylistyczne przekładów zarówno polskich, jak i angielskich.

Kulturowy parametr kiczu (KPK)

Należy zatem zapytać, czy PAK 82 albo czy generalnie e-ORDS jest parametrem kiczu? Wydaje się, że e-ORDS to ważny parametr kognitywno-stylistyczny, mający charakter uniwersalny, a jego wartości mają historyczny wymiar i dlatego anachronizmem byłoby traktować go jako parametr kiczu z 1870 roku, kiedy powstało pojęcie kiczu, czy z początku XXI wieku, kiedy kicz został ponownie zdefiniowany, tym razem z pozytywną waloryzacją.

W tym kontekście chciałbym nieco odwrócić całą argumentację i sięgnąć po jedną interpretację bardzo ważnego w tym kontekście fragmentu.

Łuk. 10: 25–37

10:25 A oto pewien uczony w zakonie wystąpił i wystawiając go na próbę, rzekł: Nauczycielu, co mam czynić, aby dostąpić żywota wiecznego? 10:26 On zaś rzekł do niego: Co napisano w zakonie? Jak czytasz? 10:27 A ten, odpowiadając, rzekł: Będziesz miłował Pana, Boga swego, z całego serca swego i z całej duszy swojej, i z całej myśli swojej, i z całej siły swojej, a bliźniego swego, jak siebie samego. 10:28 Rzekł mu więc: Dobrze odpowiedziałeś, czyni to, a będziesz żył. 10:29 On zaś, chcąc się usprawiedliwić, rzekł do Jezusa: A kto jest bliźnim moim? 10:30 A Jezus, nawiązując do tego, rzekł: Pewien człowiek szedł z Jerozolimy do Jerycha i wpadł w ręce zbójców, którzy go obrabowali, poranili i odeszli, zostawiając go na pół umarłego. 10:31 Przypadkiem szedł tą drogą jakiś kapłan i zobaczywszy go, przeszedł mimo. 10:32 Podobnie i Lewita, gdy przyszedł na to miejsce i zobaczył go, przeszedł mimo. 10:33 Pewien Samarytanin zaś, podróżując tędy, podjechał do niego i ujrzawszy, ulitował się nad nim. 10:34 I podszedłszy opatrzył rany jego, zalewając je oliwą i winem, po czym wsadził go na swoje bydło, zawiózł do gospody i opiekował się nim. 10:35 A nazajutrz dobył dwa denary, dał je gospodarzowi i rzekł: Opiekuj się nim, a co wydasz ponad to, ja w drodze powrotnej oddam ci. 10:36 Który z tych trzech, zdaniem twoim, był bliźnim temu, który wpadł w ręce zbójców? 10:37 A on rzekł: Ten, który się ulitował nad nim. Rzekł mu Jezus: Idź, i ty czyni podobnie.

Obraz niderlandzki „Dobry Samarytanin” Rembrandta Van Rijn z 1633 roku pokazuje fragment sceny, która jest uderzająco realistyczna i daleka od przedstawień zwykle określanych mianem kiczowatych. Oto miłosierny Samarytanin przedstawiony jest w tle na drugim planie, płacący gospodarzowi gospody za opiekę nad rannym, który umieszczony jest w środku sceny. Na pierwszym planie przedstawiono defekującego psa na drodze i kilka innych osób, które patrzą w różne strony, nikt nie patrzy na to co naprawdę ważne. Otóż wydaje mi się, że ta interpretacja historii o miłosierdziu ludzkim wskazuje na coś najistotniejszego – na to, że miłosierdzie nie jest wyłącznie gestem i odruchem, że pociąga za sobą serię zwyczajnych akcji i że to działanie jest najważniejsze, a nie sam odruch współczucia, jak wynikałoby z literalnej interpretacji przypowieści z Łuk. 10:37. Dość istotne w tym kontekście jest to, że na tym obrazie można zobaczyć ucieleśnienie dwóch pojęć istotnych w naszych rozważaniach: sprawiedliwości i miłosierdzia połączone w działaniu. To innowacja niezwykle, że staremu pojęciu sprawiedliwości z cytowanego na wstępie fragmentu Pwt 24 dodano wypełnienie w postaci obrazu miłosierdzia Samarytanina.

Czy wobec tego można, kiedy powrócimy do naszej analizy, traktować parametr PAK 82 jako parametr kiczu? Albo czy np. samo odniesienie do e-ORDS może być uznane za parametr kiczu?

e-ORDS jest ważnym parametrem kognitywno-stylistycznym, o charakterze uniwersalnym, a jego wartości mają historyczny wymiar i dlatego anachronizmem byłoby traktować go jako parametr kiczu z 1870 roku czy z początku XXI wieku. Podobnie jest z PAK 82. Wydaje się, że dzięki niemu dostrzec można ciekawe

prawidłowości stylistyczne, jednak aby sformułować kulturowy parametr kiczu (KPK), same te językowo-stylistyczne parametry nie wystarczą, potrzebne są inne pierwiastki.

Parametry składowe KPK	Waga
Parametr główny PAK 82	80%
Parametr pomocniczy 1 – anty-T	10%
Parametr pomocniczy 2 – auto-R	10%

$$\text{KPK} = \text{PAK 82} \times 80\% + \text{anty-T} \times 10\% + \text{auto-R} \times 10\%,$$

gdzie:

anty-T – komponent antytransformacyjny

auto-R – komponent autoreferencyjny.

Innymi słowy – kicz musi wzruszać, ale nie może przemieniać, wzruszenie ma miejsce także ze względu na autoreferencyjny jego charakter. Kicz nie motywuje do działania, jest tylko automatycznym obwodem ekspresyjno-autoreferencyjnym.

Bibliografia

- Frye N. [1998], *Wielki Kod. Biblia i literatura*, Markowski M. P. (red.), tłum. A. Fulińska, Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz.
- Knight D. [1999], *Why We Enjoy Condemning Sentimentality: A Meta-Aesthetic Perspective*, „The Journal of Aesthetics and Art Criticism”, no 57 (4), Fall.
- Nussbaum M. [2001], *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Pluciennik J. [2002], *Współczucie i studia nad literaturą*, [w:] tenże, *Literackie identyfikacje i oddźwięki. Poetyka a empatia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Pluciennik J. [2015a], *Styl przekładów biblijnych i protest-song Czesława Miłosza. Narracja generacyjna wobec archaiczności*, „Teksty Drugie”, nr 3, w druku.
- Pluciennik J. [2015b], *The Epic Cognitive Frame in the Psalms. A Case Study of the Polish Translations with Psalm 137*, „Slavica Litteraria”, no 2, w druku.
- Solomon R. C. [1990], *In Defence of Sentimentality*, „Philosophy and Literature”, no 14.
- Solomon R. C. [1991], *On Kitsch and Sentimentality*, „The Journal of Aesthetics and Art Criticism”, no 49.

Polskie przekłady psalmów

- Lubel: Lubelczyk J. [2010], *Psalterz o kancjonał z melodiami drukowany w 1558*, Gruchała J. S., Poźniak P. (red.), Musica Iagiellonica, Kraków.

- Bb: *Biblia brzeska 1563* [2003], Kalwin Publishing, Collegium Collumbinum, Clifton, Nowy Jork i Kraków. I consulted also a copy from 1563 with illustrations held at the Cambridge University Library in Cambridge.
- Kochan: Kochanowski J. [1997], *Psalterz Dawidów*, Meller K. (oprac. i wstęp), TAIWPN Universitas, Kraków. Tekst dostępny także na: <http://literat.ug.edu.pl/jkpsalm/138.htm> [2015].
- Wuj: *Psalterz Dawidów w przekładzie ks. Jakuba Wujka z 1594 roku* [1993], Frankowski J. (transkrypcja, wstęp, komentarze), Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa. Także tutaj *Księgi Starego i Nowego Testamentu z łacińskiego na język polski przełożone przez ks. dra Jakóba Wujka* [1898], (przedruk z 1599), W. Drugulin, Lipsk.
- Bg: *Biblia to jest całe Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: z hebrajskiego i greckiego języka na polski pilnie i wiernie przetłumaczone* [1975], Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa. (Często stosuje się skrótowe określenie *Biblia Gdańska*, stąd mój symbol Bg). Tutaj także *Biblia Gdańska w systemie Stronga. Stary Testament oraz Wykaz wyrazów i zwrotów polskich w ST Biblii Gdańskiej* [2004], Wydawnictwo „Na Straży”, Kraków. Dostępne także na: <http://www.biblia-online.pl> and in an app for iOS called *Biblia (Polish Bible Collection)* by PalReader.
- Karp: *Psalterz w przekładzie Franciszka Karpińskiego* [2011], Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa.
- Cylk: *Psalmy* [2008], tłum. I. Cylkow (reprint z egz. Michała Galasa), Austeria, Kraków, Budapeszt.
- Staff: *Księga Psalmów* [1994], tłum. z łac. L. Staff, „Dabar”, Toruń.
- Brand: *Psalterz* [1970], tłum. z hebr. R. Brandstaetter, przedm. Thomas C. Merton, tłum. C. Stoińska, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa, wyd. 2.
- 1000: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: w przekładzie z języków oryginalnych* [1971], oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, Jankowski A., Stachowiak L., Romaniuk K. (red.), tłum. W. Borowski i in., Wydawnictwo Pallotinum, Warszawa, wyd. 2 popr. Wersja cyfrowa tego tłumaczenia na: <http://biblia.deon.pl> [2015]. (To jest tzw. Biblia Tysiąclecia, stąd skrót: 1000).
- Warsz: *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* [1994], nowy przekład z hebr. i grec. oprac. przez Komisję Przekładu Pisma Świętego, Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa, wyd. 20. Cyfrowe wersje tego tłumaczenia dostępne na: <http://www.biblia-online.pl> [2015] i w aplikacji na urządzenia mobilne dla iOS *Biblia (Polish Bible Collection)* by PalReader.
- M: *Księga Psalmów* [1981], tłum. z hebr. C. Miłosz, Éditions du Dialogue, Paris. Por. Miłosz C., *Księga Psalmów*, [w:] tenże, *Księgi biblijne* [2014], Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Warsz-pra: *Biblia Warszawsko-Praska*. Cyfrowa wersja jako aplikacja na urządzenia mobilne dla iOS *Biblia (Polish Bible Collection)* by PalReader, a także cyfrowa wersja na: <http://www.biblia-online.pl> [2015].
- Ekum: *Pismo Święte Starego Testamentu* [2008], t. 3. *Księgi dydaktyczne*, Ambroży M. i in. (tłum. ekumeniczne z języków oryginalnych), Kiedzik M., Bardski K., Kondracki A., Mielcarek K. (red.), Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa.